

Wat betekenen deze termen die een poging doen om basale evolutionaire processen van insluiting/uitsluiting binnen en tussen menselijke groepen te bevatten?

Mimetische Reflexen: menselijke (evolutionaire) impulsen om je te kunnen verplaatsen in de ander, de andere cultuur en tijdelijk die ander te worden. Kijk het spel van kinderen.

Etnocentrische reflexen: menselijke (evolutionaire) neiging van ieder individu/groep om de ander/andere cultuur te benaderen vanuit de eigen familiare, sociale en culturele waarden en normen).

MIMETISCHE REFLEXEN

In veilige liefdevolle (transitionele) sociale ruimtes krijgen mimetische vermogens de kans optimaal hun werk te doen. In dergelijke ruimtes op ons werk, in publieke (media) en privé domeinen zijn vaak te onveilig om onze mimetische vermogens hun werk te laten doen.

Walter Benjamin publiceerde in 1933 een kort artikel “Über das Mimetische Vermögen”. Daarin formuleert hij het mimetische (menselijk) vermogen als: overeenkomsten of analogieën te scheppen. Hij gaat ervan uit dat dit vermogen in de geschiedenis van de menselijke soort en in ontwikkeling van individuen een centrale rol speelt. Hij wijst op het spel van kinderen, die niet alleen het gedrag van volwassenen nabootsen, maar ook windmolen of treintje kunnen spelen en hij vraagt zich af welk doel deze oefening in mimetisch gedrag dient (Meeuse 1992).

Mimetische reflexen in systemisch werken betekent dat cliënten en hulpverleners overeenkomsten bij elkaar kunnen opmerken en in zich opnemen. Ze kunnen zich verplaatsen in de ander, tijdelijk opgaan in elkaar, om daarna opnieuw te kijken wat er is en gebeurt. Dit vermogen staat in onze dagelijkse communicatie in directe wisselwerking met wat antropologen onze etnocentrische reflexen noemen. Etnocentrische reflexen zijn evolutionair gewortelde neigingen om ons terug te trekken in ons eigen culturele referentiekader en wereldbeelden wanneer we teveel ‘vreemde’ (van buiten ons eigen cultuur) indrukken ondergaan. Wanneer de angst voor het vreemde toeneemt is de etnocentrische reflex om in het (collectieve) sentiment ‘Eigen Volk Eerst’ onze toevlucht te zoeken. Beschermjassen biedt alternatieven voor het niet-productief terugtrekken in eigen waarden en normen. Je kunt tijdens momenten van onzekerheid, machteloosheid en angst jezelf tijdelijk ‘herwortelen’ in je persoonlijke, familie, groepsidentiteit door aan iets waarop jullie/je trots bent te denken. Je kunt je ‘hernemen’ door iets ‘contextueel passends’ te vertellen over je eigen familie of cultuur. Als cliënt of als hulpverlener kun je ook de sjaal of ring van je oma aan te doen. Tijdens en na herwortelen en hernemen ontstaat vaak nieuwe (transitionele) ruimte waarin cliënt en hulpverlener hun emoties en cognities op een ander manier ordenen. Het contact/communicatie met de ‘vreemde’ ander kan opgepakt en verdiept worden. Daardoor kan een ander narratief ontstaan waarin de klachten en problemen anders beleefd en gereflecteerd worden.

ETNOCENTRISCHE REFLEXEN

Het laatste wat de vis herkent is het water waarin hij zwemt.

De antropoloog Edward Hall schreef in 1959 een boekje over wat diplomaten en zakenmensen ervaren als zij in een vreemde cultuur proberen effectief communiceren en zaken te doen. Hij noemde de moeilijk grijpbare, onzichtbare factor in interculturele communicatie de ‘verborgen dimensie’ (Shadid 1994). Kenmerkend voor de verborgen dimensie is dat beide cultureel verschillende partijen zich bij eerste contacten per definitie in ‘onbekend gebied’ bevinden. Beide ondergaan gevoelens van onzekerheid, verwarring, irritatie en machteloosheid als het niet lukt je verstaanbaar te maken of begrepen te worden. Humor is het beste instrument om weer ruimte te maken voor positieve emoties in ‘liminele en transitionele ruimtes’ (van Bekkum 1999, Meurs 2005). Want ‘niets van wat je gewend was te doen’ lijkt te werken. Hall analyseert dat als volgt.

Communicatie vindt plaats op verschillende niveaus van bewustzijn, van ‘full awareness’ tot ‘out-of-awareness’ (1966, 4). Binnen een relatief cultureel homogene groep zijn de ‘niveaus buiten onze

directe waarneming' meer collectief gedeeld en daarom weinig bron voor misverstanden. In multiculturele contexten komen verschillende culturele cognitieve kaders (*mindsets*) dagelijks met elkaar in aanraking en moeten tot zichtbare resultaten leiden. Bewust worden van 'ervaringen buiten onze culturele waarneming' vergt extra inspanning om verbinding en een werkrelatie in hulpverlening tot stand te brengen en te onderhouden. De verborgen dimensie, communicatie niveaus buiten onze directe waarneming dient meer voelbaar zichtbaar worden gemaakt. In zijn boek *'Beyond Culture'* werkt Hall zijn inzichten over de verborgen dimensie verder uit. In hoofdstuk 1 zegt hij over de paradox van cultuur: *'Culture is man's medium; there is not one aspect of human life that is not touched and altered by culture'* (1976, 16). Alle transculturele, interculturele communicatie modellen en ook veranderstrategieën op basis van diversiteit zijn pogingen om de verborgen dimensie zichtbaar te maken. In Beschermjassen gebeurt dat met behulp van interculturele competenties zoals het 'mimetische vermogen' en het 'wisselen van perspectief' (van Bekkum & Bernet 2001).

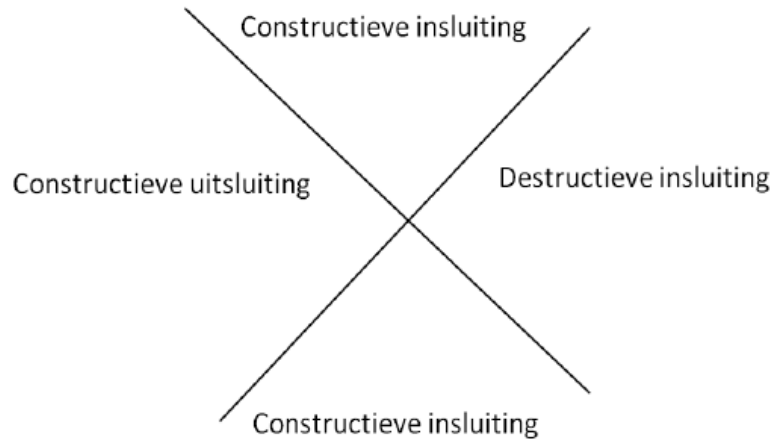
WISSELWERKING TUSSEN DEZE TWEE EVOLUTIONAIRE EIGENSCHAPPEN

Hoe kan de wisselwerking tussen deze twee elkaar aanvullende krachten (mimetische vermogen en etnocentrische reflexen) verklaard worden? Dat kan met behulp van de centrale these in evolutietheorie van Darwin. De kern van Darwin's wereldbeeld is namelijk het ontstaan van bijna oneindig biologische variatie in soorten. Voortdurende genetische en culturele veranderingen van en door individuen zijn de *prime mover* van die productie van diversiteit. Welke nieuwe biologische en culturele verschijningsvormen het best toegerust (aangepast zegt Darwin) zullen zich meer en langduriger voorplanten. Families en groepen die flexibel, kritisch en toch respectvol en zorgvuldig omgaan met hun tradities en gewoontes door zich voor te bereiden op wat komen gaat in de volgende generaties zullen langer blijven voortbestaan. In de training en opleiding in Beschermjassen beschouwen de docenten dit proces als belangrijk motor van familiecontinuïteit. De twee belangrijkste krachten in ontstaan van Darwin's biologische variatie zijn '*genetic isolation*' en '*genetic drift*'. Vanuit een antropologisch perspectief kunnen in het samenleven van mensen de etnocentrische reflex en het mimetische vermogen (je te verplaatsen in de ander, tijdelijk de ander te worden) gezien worden als equivalenten van genetische isolatie en genetische uitwisseling. Samen vormen deze twee krachten in antropologische zin de motor van de productie van diversiteit. Vanuit deze redenering leidt te sterk vasthouden aan 'Eigen Volk Eerst' in een samenleving als België of Nederland tot culturele inteelt. Teveel toelaten van vreemde invloeden genereert collectieve angst en destabilisering waar dat werkelijke gebeurt. Maar zonder toelaten van vreemde invloeden loopt een cultuur, een volk en samenleving op de lang duur vast in etnocentrisme. De grote behoefte van groepen Nederlanders aan kennis en bezoeken van vreemde landen en culturen kan als een 'exotische impuls' gezien worden waarin juist het vreemde wordt opgezocht en binnen gelaten. 1 Het zoeken van een balans tussen 'Etnocentrische Reflexen' en 'Exotische Impulsen' zoals in Nederland nu plaatsvindt is een nuttig en heilzaam proces. Een gezamenlijk conceptueel kader voor werkers in de zorg en hulpverlening (en politiek) is er nog niet. De 'productie van diversiteit' is mogelijk een dergelijk kader.

PROCESSEN VAN INSLUITING EN PROCESSEN VAN UITSLUITING

Hoe antropologisch-systemisch wij processen van insluiting en uitsluiting te begrijpen? De antropoloog en een van de stichters van Family Therapy, Gregory Bateson onderscheidde in alle menselijke communicatie twee soorten patronen: Complementaire en Symmetrische Communicatie. Beide zijn altijd aanwezig in sociale systemen zoals huwelijken, gezinnen, families en in teams en organisaties. Meestal zijn deze manieren van communiceren constructief en sociaal in orde. Maar als een van beide patronen 'ontspoorde' kan het systeem ontsporen en huiselijk geweld of vechtscheidingen ontstaan. Ontsporende symmetrische communicatie leidt tot pijnlijke gedragscirkels (vitten, vliegen af vangen, krenken en geweld). Beide personen willen gelijk hebben. Bij ontsporende complementaire communicatie wordt een partij dominant en de andere gaat steeds meer in een onderschikkende/onderdanige rol. Bateson (en de reguliere systeemtheorie) meent dat voorkomen van ontsporing ligt in het bewust afwisselen van beide manieren van communiceren. In vernieuwende benaderingen, zoals het transitie-model kan ook het co-creëren van transitionele ruimte de ontspoorde patronen stoppen en weer herstellen naar constructieve vormen.

- Uitsluiten
- ↑
- ↓
- Insluiten
- A. Complementaire communicatie
 produceert verschillen
 Beseffen/erkennen dat er verschillen zijn, onderscheid durven maken, problemen oplossen, elkaar aanvullend,
- B. Symmetrische communicatie
 productie van overeenkomsten
 Wij zijn hetzelfde, wij horen bij elkaar, wij zijn het eens, elkaar bevestigen, sociale communicatie, zit concurrentie/rivaliseren in.

Doxa: 'wat een vis het laatste herkent is het water waarin zij/hij zwemt'. Dit Chinese spreekwoord geeft aan hoe moeilijk het is om je eigen cultuur te benoemen. Het Doxa concept is ontwikkeld door de antropoloog Pierre Bourdieu en o.a. uitgewerkt in zijn boek *Masculine Domination* (2000). 1 Hij ontleent het aan de termen ortho-doxa = de traditie/hoeder (het behoudende) en hetero-doxa = de toekomst/ontregelaar (het veranderende).

Doxa op een neutrale manier is dus verbinden van herkomst en toekomst. Bourdieu's passie was om te begrijpen waarom duizenden hoogopgeleide vrouwen in Frankrijk nog steeds meewerkten aan hun eigen onderdrukking. Volgens hem is de taak van antropologen/ sociologen om Doxa's te onthullen. Hoe mannen hun dominanties (negatieve macht) houden en reproduceren. Cultuur is zo fijnmazig, zo groot dat het moeilijk te begrijpen valt. Bourdieu: 'Dominanties zitten diep verweven in de haarvaten van ons culturele gedrag en zijn daarom moeilijk te vatten hoe ze ontstaan en hoe ze werken en hoe zij in volgende generaties terecht komen. Bijvoorbeeld in onze huidige tijd (1950-2050) van sterk veranderende vrouw-manrelaties. Heel lang waren mannen dominant en nu vrouwen dominant?'

Belangrijk is de onderscheiding van 1) noodzakelijke Doxa's (met noodzakelijke hiërarchie: ouders kinderen) en 2) machtgeladen Doxa's: b.v. mannelijke dominanties.

1) Eerste (neutrale) duiding van Doxa is dan hetgeen wat blijft en wat in elke cultuur/gemeenschap grotendeels verborgen blijft (verborgen dimensie Edward T. Hall). Je doet de dingen nu eenmaal zoals je ze doet. Zie het Nederlandse kinderliedje: 'Zo zijn onze manieren' & het spreekwoord: 'Het laatste wat een vis herkent is het water waarin zij/hij zwemt'.

2) Vooral de machtsgeladen Doxa's laten zich zeer moeilijk onthullen omdat de elites/rijken/dominantie groepen hun materiële (geld, posities) en immateriële (vermeende superioriteit) privileges niet op willen geven. Destructieve uitsluiting (discriminatie) in elke context is altijd geladen met doxa's. zie Dirck's artikel 'Mehmet gemangeld tussen nationale en mannelijke dominantie(2002). zie bijlage bij dit verslag.

Doxa's zijn 1) heersende en 2) overheersende ideeën die moeilijk zichtbaar te maken zijn. Het zijn heilige huisjes waarmee dominanties zich kunnen handhaven om boven de ander te staan. Wanneer doxa's zich stapelen wordt het nog complexer zoals discriminatie (racisme) en seksisme (glazen plafond).

De antropologen Kluckhohn en Strodtbeck (1961) vormen de eerste onderzoekers die de complexiteit relationele complexiteit in multiculturele contexten proberen te vatten. Er zijn sinds die tijd vele modellen ontstaan die allemaal proberen de complexiteit van de volgende processen proberen te begrijpen: a) processen van interculturele ontmoetingen/communicatie en b) processen constructieve en destructieve van insluiting en uitsluiting.

'...We communiceren elke dag intercultureel met succes en soms met minder succes. We verhouden ons tot elkaar vanuit verschillende gender-, klasse, generationele, religieuze en etnische, nationale werelden. En het is een wonder dat het ons telkens weer lukt om elkaar te begrijpen. Er is dus iets

heel bijzonder wat wij doen maar nog lang niet begrijpen..' (Bernet & van Bekkum 2001 zie hoofdstuk 17 deze bundel)

Volgens de antropoloog Gregory Bateson zal het ons nooit lukken om de complexiteit van menselijke communicatie via wetenschap, in taal en in rationaliteit *alleen* te vangen. Waar begrijpen completer wordt is wanneer wij ons in '[transitionele ruimtes](#)' (*in states of grace*) bevinden (Bateson 1967; Bekkum e. a. 2010). Dan begrijpen we het vanuit voelen/ervaren ([evolutionair weten](#)) als onze rationaliteit laag is. Later kunnen we van die diep ervaringen 'chocola maken': het rationeel/cognitief/conceptueel maken. Dan kan een 'handelend weten' groeien omdat, volgens Bateson, wij mensen voortkomen uit zoogdieren zoals dolfinnen, primaten, zeeotters bij wie de basis van communicatie niet-talig is. Wij zoogdieren communiceren vooral non-verbaal. De oude wijzen van de Afrikaanse Dagara cultuur: *toen wij mensen nog geen taal hadden, zoals andere dieren, waren wij mensen veel beter af want met taal begonnen misverstanden en onbegrip* (Somé 1999).

Als we Bateson en de Dagara wijsheid volgen zijn alle modellen die zich voornamelijk op 'linguïstisch' (taalkundig) en op taalcategorieën baseren 'wankel' en beperkt bruikbaar. Meer non-verbale vormen van communicatie bieden extra ruimte en mogelijkheden om diepere lagen en patronen van communicatie aan te spreken en te veranderen. Veel menselijke communicatie verloopt non-verbaal: samen koken, zingen, huilen, lachen, vrijen, teamsporten, ballroom en hiphop dansen, en alle non-verbale therapieën (muziek/spel/creatief/drama/psychomotorisch). Menselijk leren (kijk naar kleine kinderen) verloopt vooral via imitatie, nabootsen en nadoen tot je erbij neerval. Interculturele communicatie vraagt meer dan 'monoculturele' communicatie (samenzijn in je eigen familie/peergroep/buurt/land/taal/religie) om bijzondere aandacht voor non-verbale signalen.

Er zijn er internationaal wel 50 modellen te vinden die allemaal (tevergeefs) hetzelfde proberen: **taal te vinden (categorieën, theorieën, concepten, termen, modellen) om de complexiteit van individuele en collectieve communicatie/ontmoetingen in multiculturele contexten te 'vangen' en te benoemen.**

Vijf pogingen selecteerde ik in mijn co-opleiden van therapeuten aan het Marjon Arends Instituut in Amsterdam. Onderstaande modellen passen bij die transculturele systemische manier van leren waarnemen en handelen:

- 1) Kluckhohn en Strodtbeck (1961) zijn de eersten (antropologen) die op basis van breed onderzoek hun model van *Value Orientations* presenteerden (uit het Post HBO leerplan)
- 2) Antropoloog Edward T. Hall (1976) schreef '*Beyond Culture*' waarin hij het model van *high & low context* in interculturele communicatie formuleerde (zie Leito & van Bekkum 1997a; van Bekkum en Bernet 2001).
- 3) Geert Hofstede (1991) construeerde het onderzoeksmodel van vijf culturele dimensies in internationaal onderzoek naar hoe bedrijven presteren (mondiaal meest geciteerde onderzoeksmodel).
- 4) Abbas Leito en Dirck van Bekkum formuleerden in 1997a een model, 'Intersectioneel samenwerken in multiculturele teams', dat hier erg op lijkt, en van Bekkum en Bernet (2001) formuleerden in een model van 'balanceren van loyaliteiten' en 'schakelen tussen denkkaders'.
- 5) Intersectionaliteit en Kruispuntdenken komen uit de transculturele feministische wetenschap Crenshaw (1989) en Botman en Wekker e.a. (2001). De ondoorgrondelijkheid van onderdrukking van zwarte vrouwen wordt m.b.v. kruisen/stapelen van de 'assen', gender, klasse, etniciteit, huidskleur, opleiding, leeftijd etc., ontrafeld. Peggy McIntosh schreef een artikel *White Privilege* (in 1988) waarin zij 50 privileges formuleert als je blank en man bent. Bourdieu in '[Male Domination](#)' (2000) onthult symbolisch geweld (van Bekkum 2002).

Op de modellen op 5) na ontbreekt bij alle andere het zichtbaar maken van de ingrijpende invloed van (destructieve) insluiting-uitsluiting als gevolg van processen van dominantie en onderschikking (machtbalansen). Antropologisch-systemisch gezien is, in elk sociaal systeem dat wil voortbestaan, een contextuele (positieve) hiërarchie noodzakelijk. Als die hiërarchie en bijbehorende rangordes niet meer meebeweegt met altijd veranderende omstandigheden/omgevingen dan ontstaat op termijn 'gestokte en gestolde' ongelijkheden. Die stolling ligt aan de basis van alle vormen van destructieve

discriminatie en uitsluiting op basis klasse, gender, etniciteit/nationaliteit (racisme/ genociden), religie, seksuele en politieke voorkeur (intersectionaliteit/ kruispuntdenken). In de lesdagen wisselden docenten en studenten uit via concepties van: A) bewust worden van eigen cultuur (culturele bagage) in therapie, B) van doxa's (verborgen en gestolde, gestapelde dominante opvattingen), en C) van 'White Privileges' (McIntosh 1988) en 'White Innocence' (Wekker 2016)

Ad A) het unieke van de [transculturele systeembenadering benadering](#) is het, opnieuw en intersectioneel, leren kennen van je eigen culturele bagage (nationale/gender/etnische/religieuze familieachtergrond) synchroon aan het, transcultureel-systemisch, leren begrijpen, communiceren, interveniëren in multiculturele (hulpverlenings) situaties. Deze, transculturele zelfreflexieve, leervisie werd 28 jaar geleden benoemd in een artikel van het [Collectief Transculturele Therapeuten](#) in 'Heksenwerk' (de Voogt e.a. 1989) en later vervat in een model 'culturele competenties' (zie ook Tjin a Djie 2001; Jessurun 2010 p. 27-29).

Ad B) Wat zijn DOXA's? *Doxa* is een machtsonthullend concept uitgewerkt door de Franse antropoloog Pierre Bourdieu. Het komt van 'middelen' tussen de Griekse termen *orthodoxie* (wat is, wat blijft, wat altijd was) en *heterodoxie* (wat komt, anders/afwijkend). In elke groep, elke organisatie, elke samenleving, elke cultuur onttrekt een belangrijk deel van het denken en handelen zich aan de alledaagse waarneming van betrokkenen zelf. Een chinees spreekwoord luidt: 'Het laatste wat een vis herkent is het water waarin zij/hij zwemt'. Dit is het neutrale domein van DOXA's: wat jouw cultuur is kun je erg moeilijk waarnemen/benoemen. Het lijkt erg op wat Edward T. Hall in 1966 beschreef in zijn boek '[The Hidden Dimension](#)'. Alle transculturele, interculturele communicatie modellen en ook veranderstrategieën op basis van diversiteit zijn pogingen om '[verborgen dimensie](#)' zichtbaar te maken. Het concept van verborgen dimensie maakt communicatie niveaus buiten onze directe waarneming zichtbaar. Dit deel van de cultuur wordt als vanzelfsprekend, vaak als 'natuurlijk', als onveranderbaar, als onaantastbaar, als [Heilig Huis](#), beleefd. Bourdieu onthult in zijn studie over [Male Domination](#) (2001), niet-neutrale, machtsaspecten van gendergebonden *doxa*'s. Seksisme is (destructieve) uitsluiting en een vorm van gestolde ongelijkheid en van '[symbolisch geweld](#)'. Goede wetenschap, in zijn geval goede antropologie, onthult *doxa*'s en vergroot inzicht in doxale (onderdrukkende/ uitsluitende) praktijken. Het praktische concept [Sankofa](#), van Afrikaanse Ashanti cultuur, doet hetzelfde: beweging brengen in gestokte verandering.

Ad C) In een artikel over onze ([Moirá CTT](#)) benadering van opbouwen en onderhouden van multiculturele teams onthullen wij de complexiteit van verschillen en in/uitsluiting met de concepten 'balanceren van loyaliteiten' en het 'schakelen tussen cognitieve kaders' (van Bekkum & Bernet 2001). Neutrale doxa's in sociale systemen kunnen zich vermengen met 'pathologische' dominantie en onderschikking (seksisme/racisme) rond bijvoorbeeld gender, klasse, etniciteit, huidskleur, religie. Dan worden doxa's bijna 'ondoordringbaar' en 'onomstotelijk' (absolute waarheden). Krachtige onthullingstechnieken zijn nodig (Bourdieu 2000; Botman e.a. 2001; van Bekkum 2002; Wekker 2016). Om transgenerationale continuïteit in menselijke groepen en organisaties (sociale systemen) te creëren passen zij zich altijd aan veranderende omstandigheden (contexten), Zichtbaar maken van doxa's is daarbij noodzakelijk.

Hieronder de literatuurbronnen van belangrijke interculturele model-ontwikkelaars bij deze lesdagen.

LITERATUUR

Gregory Bateson (1967) [Style, Grace and Information in Primitive Art](#); in: G. Bateson, Steps in and Ecology of Mind 1972)

Dirck van Bekkum (1998) Leisure Play and Work in Urban Societies Liminal Experiences in Male Adolescents, Leisure, Time and Space: Meanings and Values in people's lives, Sheila Scraton (ed.), Special Issue Leisure Studies Association, nr. 57, 1998

Dirck van Bekkum (1999) To Belong and To Be Different: Balancing National and Ethnic Loyalties in Male Adolescents, in : Dominant Culture as a Foreign Culture: Dominant Groups in the Eyes of Minorities, J. Mucha (ed.) East European Monographs, Columbia University Press, 1999.

Dirck van Bekkum (2001) Het Meervoudig Verband en de Talking Stick. Vignetten gebruikt in een Voordracht voor de afdeling Vrouwen van de Nederlandse Vereniging van Psychiatrie (andere sprekers Justine van Lawick & Francien Lamers) 9 december 2001 Soesterberg Kontakt der Continenten.

Dirck van Bökkum (2002) [Het geheime verbond tussen mannelijke en nationale dominantie](#), De doxa van conflicterende loyaliteiten bij volwassen wordende mannen, *Lover: Tijdschrift over Feminisme, Cultuur en Wetenschap*, juni 2002: Themanummer gevuld door Gloria Wekker bij haar inauguratie leerstoel 'Gender en Etniciteit'.

Dirck van Bökkum & Theresia Bernet (2001) [Werken met loyaliteiten in multiculturele teams](#), in: *Werken met verschillen in teams*, Arjaan Hijmans van den Bergh (redactie) Forum, Utrecht.

Walter Benjamin (1933) *Ueber das mimetische Vermögen (On the Mimetic Faculty)*, *GS II.1; OWS*, 160–3.

Indra Boedjarath (2010) excerpt Boedjarath Intersectionaliteit, uit: [Intercultureel burgerschap en gezondheid, Indra Boedjarath](#) In: *Cultuur Migratie Gezondheid (CMG) 6 (4)*, p. 186-197.

Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker (red.) (2001), [Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland](#), Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Pierre Bourdieu (2000) [Masculine Domination](#) Polity Press: London.

Kimberle Crenshaw (1989) [Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination](#), *The University of Chicago Legal Forum* 140:139-167.

Edward T. Hall (1959) *The Silent Language*, New York, Double Day.

Edward T. Hall (1966) [The Hidden Dimension](#), New York: Doubleday

Edward T. Hall (1976) [Beyond Culture](#), New York: Doubleday

Geert Hofstede (1991) [Vijf Culturele dimensies van Hofstede](#), gepresenteerd in zijn bestseller 'Allemaal Andersdenkenden'

Florence R. Kluckhohn & Fred L. Strodtbeck. (1961). [Variations in value orientations](#). Evanston, IL: Row, Peterson.

Sander Kramer (2004). [Interculturele competentieprofielen in de GGZ](#). Mikado, Rotterdam.

Abbas Leito & Dirck van Bökkum, [Samenwerken in multiculturele teams, in: Een blik in de transculturele hulpverlening](#), 15 jaar ervaring met verlies en verrijking, Indra Boedjarath en Dirck van Bökkum (red), Jan van Arkel, Utrecht, 1997a.

Abbas Leito & Dirck van Bökkum, *Visie en uitgangspunten transculturele hulpverlening*, in: *Een blik in de transculturele hulpverlening, 15 jaar ervaring met verlies en verrijking*, Indra Boedjarath en Dirck van Bökkum (red), Jan van Arkel, Utrecht, 1997b.

Peggy McIntosh (1988) [White Privilege: Unpacking the Invisible Knapsack](#) (excerpt from Working Paper #189, "White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming To See Correspondence Through Work in Women's Studies", Wellesley College Center for Research on Women, Wellesley, Massachusetts. <http://nationalseedproject.org/white-privilege-and-male-privilege>

Patrick Meurs (2005), *Toekomst is herkomst. Therapeutisch werken aan het constructief verweven raken van acculturatiestreven en oorsprongsgehechtheid*. *Ouderschap & Ouderbegeleiding* 8,1 : 6-22.

Fariba Rhmaty (2011) [Het Transcultureel Systemisch Interview](#) uit: Fariba Rhmaty (2011) *Trauma verwerking met vluchtelingen, een transculturele systeembenadering*, van Gorcum, Assen. Dit is een aanvulling op het verkorte Culturele Interview van Simon Groen (2007) © Het Culturele Interview is onderdeel van de Culturele Formulering zie appendix IX: DSM IV (1994) .

W.A. Shadid (1994) *Beeldvorming: een verborgen dimensie bij interculturele communicatie*. Tilburg University Press, Tilburg, 1994.

Malidoma Somé (1999) *The Healing Wisdom of Africa: Finding Life Purpose Through Nature, Ritual, and Community*, Tarcher; edition.

Marilyn Strathern (1973/2013) [Before and After Gender: Sexual Mythologies of Everyday Life](#). Edited and with an Introduction by Sarah Franklin and an Afterword by Judith Butler, HAU books

Kitlyn Tjin A Djie (2001) [De Bijzondere Opdracht Van Migrantenkinderen](#), dit is een hoofdstuk in: *Over een grens, psychotherapie met adolescenten*, C. Roosen, A. Savenije, A. Kolman, R. Beunderman, (redactie), van Gorcum, Assen

Anna de Voogt, A.M. Arends, S. Boon, H. Don en C.M. Jessurun (1988) [Feminisme en Systeembenadering: Heksenwerk](#). Bewerkte versie van de gelijknamige lezing gehouden op 29 april 1988 op de N.V.R.G.-studiedag 'vrouwenperspectief binnen gezinstherapie'.

Gloria Wekker (2016) [White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race](#), Durham, North Carolina: Duke University Press.